

ANNA KUŚMIREK

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

w Warszawie

ORCID: 0000-0002-1736-9897

Interpretacja Psalmu 110 w Targumie Psalmów

DOI: doi.org/10.26142/stgd-2020-020

Streszczenie: Tematem artykułu jest ukazanie badania interpretacji Tg Ps 110, w którym oprócz tłumaczenia tekstu hebrajskiego znajduje się również materiał dodatkowy wprowadzony przez tłumacza. Na podstawie przedstawionego polskiego przekładu aramejskiej wersji psalmu i analizy kolejnych wersów wskazano zmiany i główne elementy egzegezy żydowskiej. Materiał uzupełniający odzwierciedla między innymi charakterystyczne dla rabinów poglądy na temat pożytku ze studiowania Prawa. W artykule wykazano też, że Tg Ps 100 nosi cechy typowych dla aramejskich przekładów technik translacyjnych. W tym kontekście zauważono, że zmiany w Tg Ps 110, znajdują się szczególnie w tych miejscach, które chrześcijanie interpretowali jako odnoszące się do Jezusa jako Mesjasza. W tym kontekście podjęto próbę odpowiedzi, czy targum zawiera elementy polemiki z tradycją chrześcijańską. Na podstawie badań wskazano, że targum zawiera elementy egzegezy historyzującej, jak również mesjanistycznej.

Słowa kluczowe: Psalm 110, Targum, Mesjasz, przekład aramejski

Interpretation of Psalm 110 in the Targum of Psalms

Abstract: The aim of this article is to assess the interpretation of the biblical text offered by Tg Ps 110. In addition to the direct rendering of the Hebrew original, the Targum also contains supplementary material that was introduced by the translator. On the basis of the Polish translation of the Aramaic text of Ps 110 and an examination of its individual verses, the principal features and major modifications of the Jewish exegesis have been identified. The supplementary material reflects, among other things, some of the typical rabbinic views on the benefits of studying the Torah. It is also shown in the

article that Tg Ps 110 has features typical of the translatory techniques used in the Aramaic translations. In this context, it is noted that most of the Tg Ps 110 changes are to be found in those parts which Christians interpreted as referring to Christ as the Messiah. Hence the article attempts to answer the question of whether the Targum discussed contains any elements of polemic with the Christian tradition. The exploration of the above issues leads to the conclusion that Tg Ps 110 contains elements of both historicizing and messianic exegesis.

Keywords: Psalm 110; Targum, Messiah, Aramaic translation

Wprowadzenie

Psalm 110 to jeden z najbardziej znanych i szeroko komentowanych utworów Psalterza. Egzegeci powszechnie zgadzają się, że Psalm 110 to psalm królewski¹, lecz na tym zgoda co do tego utworu się kończy². Cechą charakterystyczną tego typu psalmów jest stałe podkreślanie królewskiej władzy Boga PANA Izraela. Podczas gdy jedne są hymnami na cześć JHWH-Króla, który panuje nad światem, inne odnoszą się do konkretnej postaci historycznej, tak jak Psalm 110. Egzegeci różnie interpretują tę postać. Może chodzić tu o Dawida lub też o jakiegoś innego króla. W każdym przypadku istotne jest, że władza, którą sprawował, miała charakter zastępczy i pochodziła od JHWH. W czasach przed wygnaniem, szczególnie w Królestwie Południowym, psalm ten mógł być odczytywany w świetle obietnicy Bożej przekazanej w prorocztwie Natana (2 Sm 7), natomiast kiedy nie było już monarchii, utwór ten budził nadzieję na przywrócenie dynastii Dawida według obietnicy miała trwać zawsze.

¹ Zob. Ps 2; 18; 20; 21; 45; 72; 89; 101; 110; 132; 144. Zob. A. Strus, *Śpiewajcie nam pieśń nową (Księga Psalmów)*, w: *Pieśni Izraela (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych; 7)* red. J. Frankowski, Warszawa 1988, s. 106.

Zob. S. Łach, *Księga Psalmów. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, ekskursy* (Pismo Święte Starego Testamentu; 8/2), Poznań 1990.

² Większość z nich sugeruje, że Ps 110 był pierwotnie wykonywany podczas koronacji królów judejskich w Jerozolimie (zob. ww. 1.4; por. Ps 2; 72). Np. N. de Claissé-Walford, *Book Five of the Psalter: Psalms 107–150*, w: *The Book of Psalms (The New International Commentary on the Old Testament)*, red. E.J. Young – R.K. Harrison – R.L. Hubbard Jr., Grand Rapids – Cambridge 2014, s. 834. Inni na podstawie konkluzji Psalmu, wskazują na to, że Psalm 110 mógł być napisany po to, aby go używać podczas przygotowania do bitwy lub też w czasie uroczystego świętowania zwycięstwa króla w czasie bitwy (zob. ww. 2-3.5-7; por. Ps 18; 20–21; 144). M. Dahood, *Psalms III: 101–150: Introduction, Translation, and Notes with an Appendix: The Grammar of the Psalter* (Anchor Yale Bible; 17A), New Haven – London 2008, s. 112. Jeśli chodzi o datę powstania psalmu, to tu również są proponowane różne daty, które obejmują okres 800 lat, mianowicie od czasów Dawida, aż po czasy Machabeuszy. Zob. np. T. Tułodziecki, *Psalm 110 jako przykład teologii kapłaństwa w Psalterzu, „Verbum Vitae” 12 (2007), s. 33-36.*

Psalm 110 jest też odczytywany jako psalm o charakterze mesjańskim³. Taka ujęcie znalazło swój wyraz szczególnie w dziełach pochodzących z okresu międzytestamentalnego⁴, przede wszystkim zaś w Nowym Testamencie, którego autorzy słowa Ps 110 odnoszą do Chrystusa – ostatecznego kapłana i króla nad wszystkimi ludźmi⁵. Z tego względu psalm ten odegrał istotną rolę w historii doktryny chrześcijańskiej⁶.

Mając to na uwadze, w niniejszym opracowaniu przyjrzymy się Ps 110 w przekładzie aramejskim, który – tak jak inne targumy – zawiera jednocześnie tłumaczenie i interpretację. Przekład Ps 110 należy do tych targumów, w których targumista wprowadził do tekstu oryginalne zmiany różnego rodzaju. Znajduje się tam nie tylko materiał dodatkowy, który stara się wyjaśnić enigmatyczne metafory tekstu hebrajskiego, ale także przekaz teologiczny charakterystyczny dla judaizmu rabinicznego. Celem tego artykułu jest przyjrzenie się tym objaśnieniom i zmianom. Przeprowadzona analiza Tg Ps 110 pozwoli wskazać kluczowe zagadnienia związane z charakterem psalmu, przede wszystkim zaś ustalić, czy można go zaliczyć do psalmów mesjańskich i w jaki sposób interpretuje on temat mesjasza. Ważnym elementem badania będzie również wskazanie na charakterystyczną cechę i rodzaj żydowskiej egzegezy, która wyraża poglądy rabinów. W tym kontekście warto odpowiedzieć, czy w interpretacji targumu są obecne polemiczne elementy z interpretacją znaną z Nowego Testamentu.

1. Targum Psalmów

Wprawdzie przekłady Psalmów wchodziły w skład Pism (trzeciego zbioru ksiąg BH) to jednak nie mają jednorodnego charakteru⁷. Wiele przemawia za tym, że autor Tg Ps nie realizował jakiegoś konkretnego programu. Większość psalmów zostaje w targumie przetłumaczona literalnie. Można w nich wprawdzie spotkać materiał uzupełniający, ale najczęściej w postaci co najwyżej pojedynczych słów

---

³ M. Filipiak, *Ps 110 – Mesjasz: król, kapłan, zwycięzca*, w: *Mesjasz w biblijnej historii zbawienia*, red. S. Łach, Lublin 1975, s. 225-256; R. Krawczyk, *Psalm 110: intronizacja króla-kapłana*, „*Studia Warmińskie*” 44-45 (2007/2008), s. 7-15.

⁴ A. Tronina, *Ps 110,4 w interpretacji międzytestamentalnej*, „*Collectanea Theologica*” 63/3 (1993), s. 89-95.

⁵ L. C. Allen, *Psalms 101–150 (Revised)* (Word Biblical Commentary; 21), Dallas 2002, s. 119-120.

⁶ Ps 110 to najczęściej cytowany psalm w NT, jest także szóstym artykułem *Credo* Apostołów. W nabożeństwie Kościoła obchodzone go w czwartek Wniebowstąpienia Pańskiego. B. K. Waltke – J. M. Houston – E. Moore, *The Psalms as Christian Worship: A Historical Commentary*, Grand Rapids – Cambridge 2010, s. 33.

⁷ Nie powstał oficjalny Targum do Pism, tak jak jest w przypadku Targumu Onkelosa do Pięcioksięgu i Targumu Jonatana do Proroków. Na temat Targumu Pism, zob. M. Wróbel, *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej* (Biblia Aramejska), Lublin 2017, s. 159-166.

lub wyrażen włączonych do przekładu – większych rozszerzeń jest tylko kilka i zlokalizowane są w miejscach strategicznych⁸. Badacze wskazują, że poszczególne przekłady psalmów mogą pochodzić z różnych źródeł, ponadto każdy z utworów powinno się analizować jako osobną całość⁹. Należy jednak zauważyć, że targumy poszczególnych psalmów zawierają materiał dodatkowy i interpretację. Są one świadectwem egzegezy żydowskiej, która mogła pochodzić z różnych okresów.

Uczeni przyjmują, że Tg Ps nie był powszechnie znany, czy też używany do stosunkowo późnego okresu¹⁰. Pierwszy średniowieczny dokument, który korzysta z Tg Ps, to *Arukh* autorstwa Rabbiego Nathana ben Jehiela z Rzymu (1035-1110). Kilkanaście paralelnych rozszerzeń haggadycznych i midraszowych Tg Ps można odnaleźć w *Midrash Tehillim*¹¹, którego datacje trudno ustalić. Możliwe, że dzieło to powstało wcześniej niż Tg Ps i że oba dokumenty czerpią ze wspólnych tradycji haggadycznych.¹²

Powstanie tego targumu datuje się na okres od IV do VI w.¹³ Zakłada się jednak, że dzieło może zawierać materiał należący do kilku okresów historycznych, a niektóre interpretacje mogą sięgać nawet okresu Drugiej Świątyni, jednak ostateczna forma tekstu tłumaczenia miała miejsce znacznie później.¹⁴ Czternaście zachowanych rękopisów Targumu Psalmów pochodzi z VII do IX wieku¹⁵.

⁸ Zob. M. Bernstein, *Translation Technique in the Targum to Psalms. Two Test Cases: Psalms 2 and 137*, w: *Society of Biblical Literature: 1994 Seminar Papers*, red. E. H. Lovering, Atlanta 1994, s. 326-345.

⁹ Np. Tg Ps 18 może pochodzić z Tg 2 Sm 22; Ps 18; 23; 60; 68; 80; 107; 110; 137 zostały gruntownie przebudowane, by mogły przekazać konkretne orędzie. Niewiele zmian wprowadzono do Wielkiego Hallelu (Ps 113–118), który jest wykorzystywany w liturgii żydowskiej. P. V. Flesher – B. Chilton, *The Targums: A Critical Introduction*, Waco 2011, s. 253.

¹⁰ W b. *Megillah* 21b znajduje się jedyna wzmianka o przekładzie aramejskim fragmentu Ps „Podczas Hallelu i *Megillah* nawet dziesięć osób może czytać i dziesięć tłumaczyć” (jeden rękopis i kilku dawnych komentatorów opuszcza tu jednak słowo „Hallel”). Na temat Tg Ps nie ma żadnych wyraźnych wzmianek ani w dziełach Rasziego, Kimchiego, Ibn Ezry czy Nachmanidesa. D.M. Stec, *The Targum of Psalms. Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes*, Liturgical Press (The Aramaic Bible; 16), red. K. Cathcart – M. Maher, M. McNamara, Colleville 2004, s. 2.

¹¹ Tekst oryginalny i angielskie tłumaczenie dostępne na stronie https://www.sefaria.org/Midrash_Tehillim?lang=bi [12.09.2020]. Na przywołanej stronie internetowej midrasz datuje się na okres od ok. 1050 do ok. 1450 r.

¹² D.M. Stec, dz. cyt., s. 2.

¹³ Jeśli chodzi o datację Tg Ps D.M., Stec (dz. cyt., s. 2) podaje jedyną wyraźną wzmiankę historyczną obecną w nim, to jest w Tg Ps 108,11, gdzie jest mowa o Rzymie i Konstantynopolu. Na podstawie tej informacji datę powstania przekładu przesuwają się na IV w. a moment końcowy na rok 476, kiedy to wraz usunięciem z urzędu cesarza Romulusa Augustulusa upadło zachodnie Cesarstwo Rzymskie. Autor ten podkreśla jednak, że można to zastosować tylko w odniesieniu do Tg Ps 108,11, ale nie do Tg Ps jako całości.

¹⁴ E. M. Cook, *Covenantal Nomism in the Psalms Targum*, w: *The Concept of the Covenant in the Second Temple Period* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism; 71), red. S. E. Porter – J. C. R. de Roo, Leiden 2003, s. 204.

¹⁵ M. McNamara, *Interpretation in the Targumim*, w: *A History of Biblical Interpretation. The Ancient Period*, t. 1, red. A. J. Hauser – D. F. Watson, Grand Rapids – Cambridge 2003, s. 170.

Psalmy zawierające najwięcej materiału dodatkowego często prezentowane są w nawiązaniu do konkretnego wydarzenia lub postaci z historii Izraela. W kwestii języka, stylu, egzegezy oraz tekstu Tg Ps jest bardzo podobny do Targumu Hioba¹⁶. Niektóre przepracowane Psalmy stawiają w centrum uwagi Torę, czy to koncentrując się na Bogu, który obdarowuje nią Izraela, czy też na samym Izraelu, który ją zgłębiać i realizować. Tora i jej znaczenie to jeden z najważniejszych wątków Tg Ps¹⁷, oprócz tego można też odnaleźć elementy egzegezy historyzującej, w której słowa psalmów są wprowadzone w kontekst świętej historii¹⁸. Należy podkreślić, że w swej interpretacji Targum Psalmów podąża za główną rabiniczną zasadą hermeneutyczną, którą jest objaśnianie Pisma.

W Targumie do Pism niekiedy do pojedynczego wiersza przyporządkowane są dwa, czasem trzy lub nawet cztery targumy, przy czym pierwszy ma charakter bardziej literalny, natomiast drugi – haggadyczny, wprowadzany sformułowaniem: *Targum aḥēr* lub *lashon aḥēr*¹⁹. Targumy te powstały prawdopodobnie z myślą o celowym i usystematyzowanym złączeniu w jedno pierwotnie odrębnych recenzji, a obecnie noszą na sobie ślady zlania się różnych strumieni tradycji²⁰.

2. Przekład i analiza TgPs 110

Przedstawiony poniżej tekst tłumaczenia opiera się na aramejskim tekście manuskryptu z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu MS 1106, który jest datowany na 1237-1238²¹.

¹⁶ D. M. Stec, dz. cyt., s. 20-22.

¹⁷ Wg Tg Ps 29,11 Tora daje ludowi siłę moralną, a wg 51,14 staje się źródłem jego radości. Zgromadzenie Izraela okryte słowami Tory Tg Ps 68,14 porównuje do gołębicy pokrytej srebrem. Tg Ps 68,14.16.17.19 prezentuje opis historyczny Izraela, a mówiąc o górach, przywołuje wydarzenia spod Synaju, o których opowiada zwłaszcza Tg Tory. Bóg naucza o Torze Dawida i proroka (Tg Ps 49,16). Asaf wypełniony duchem prorockim znajduje ukojenie w nauce Tory (Tg Ps 77,3). Błask bijący od Tory chroni przed karą śmierci (Tg Ps 13,4). Nauka Tory uwalnia od skazania na Gehennę (Tg Ps 49,16). Kiedy Tg wypowiada się o Mesjaszu, twierdzi, że uczony w Piśmie zasiadać będzie po jego prawicy (Tg Ps 45,10). Zob. D.M. Stec, dz. cyt., s. 5.

¹⁸ Zob. też Tg Pnp.

¹⁹ Częściej w Tg Hi; Tg Koh. Jeśli chodzi o psalmy, to np. Tg Ps 110,1 (por. też Tg Ps 68; 137). P. V. M. Flesher – B. Chilton, dz. cyt., s. 232-233.

²⁰ P.S. Alexander, *Jewish Aramaic Translation of Hebrew Scripture*, w: *Mikra: Text, Translation, Reading and Interpretation, Judaism and Early Christianity*, red. M.J. Mulder (*Compendia Rerum Iudaicarum Ad Novum Testamentum*, 2/1), Assen – Maastricht 1988, s. 224.

²¹ Manuskrypt ten wykorzystał w swoim opracowaniu T. Edwards, *Exegesis in the Targum of Psalms* (Gorgias Dissertations; 28, Biblical Studies; 1), Piscataway Township 2007, s. 253-254. Por. także elektroniczne wydanie przygotowane i opracowane w ramach projektu *The Targum from the Files of the Comprehensive Aramaic Lexicon Project*, red. S. Kaufman, Cincinnati (www.cal.huc.edu); także w formie elektronicznej: *Libronix Digital Library System Edition of the Targumim*, Logos Bible Software 2005. Listę manuskryptów i drukowanych wydań Tg Ps zob. wprowadzenie D.M. Stec, *The Targum of Psalms*, s. 21-22.

W. 1.

TM: Psalm Dawida.

Wypowiedź JHWH dla Pana mojego:

„Siądź po prawicy mojej,
aż położę wrogów twoich
podnóżkiem stóp twoich”.

Tg: Przez Dawida. Psalm

Powiedział PAN przez swoje Memra, że da mi panowanie, bo zasiadałem do nauki Prawa [po] Jego prawicy²²; zaczekaj, aż położę twych wrogów podnóżkiem stóp twoich”.

[*Lashon aḥēr*]

Powiedział PAN przez swoje Memra, że uczyni mnie władcą nad całym Izraelem. Jednak powiedział do mnie siedź, czekaj na Saula, który jest z plemienia Beniamina, aż umrze, bo królowanie nie może wkroczyć na drugiego, a potem uczynię twych wrogów podnóżkiem stóp twoich”²³.

Hebrajski nagłówek „Psalm Dawida” (לְדוֹד מְזוֹמֵר), w którym występuje *lamed auctoris*, wskazuje, że autorem Psalmu jest Dawid. Targumista oddaje go wyrażeniem „Przez Dawida. Psalm” (עַל יַד דּוֹד תּוֹשְׁבָהָא). Aramejski termin תּוֹשְׁבָהָא (od rdzenia שָׁבַח) odnosi się do wszystkich psalmów, za autora których uznawano Dawida. Sam termin może znaczyć tyle co „pochwała”, „uwielbienie”²⁴.

Na podstawie przekładu w. 1 można przyjąć, że targumiści uważali Dawida za twórcę tego psalmu, co jednak nie oznacza automatycznie, że z Dawidem łączyli treść tego utworu.

We wprowadzeniu do psalmu zostało użyte hebrajskie wyrażenie נֹאֵם יְהוָה, które podkreśla nie tylko uroczystą formę wypowiedzi, ale wskazuje na jej proroczy charakter²⁵. Tłumacze aramejscy wprowadzają w tym miejscu specyficzne dla targumów wyrażenie „przez swoje Memra” (בְּמִמְרֵיהָ). Słowo *Memra* to jeden z najbardziej charakterystycznych terminów w targumach, którego nie poświadczają inne źródła żydowskie. Wywodzi się z rdzenia ‘*m-r* – „mówić” i jego podstawowe

²² Ms V: „mojej prawicy”.

²³ Np. Ms N (Nuremberg, Stadtbibliothek Solg. 7.2, datowany 1291r.) i V (Vatican, Biblioteca Apostolica Urbina 1, datowany 1294 r.) podają odwróconą kolejność *Targum* i *Tārgûm aḥēr*; Paris, Bibliothèque Nationale Hébr. 110—datowany 1455-56) - M 110: (*Tārgûm aḥēr*): PAN powiedział przez swoje Memra, że wyznaczy mnie władcą Izraela. Jednak PAN powiedział do mnie, czekaj na Saula, który jest z pokolenia Beniamina, dopóki nie zostanie usunięty ze świata; a potem weźmiesz w posiadanie królestwo i uczynię twych nieprzyjaciół podnóżkiem stóp twoich.

²⁴ M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, t. 1-2, London 1903 (repr.), s. 1659. Zob. tłumaczenie Edwardsa (dz. cyt., s. 254): „Praise by Dawid”.

²⁵ Zob. np.: Iz 14,22-23; 17,3; Jr 8,3; 25,29; 31,38; 49,26; Za 13,2.7.

znacznie to „słowo”²⁶. Generalnie można powiedzieć, że *Memra* pojawia się w targumach po to, aby uniknąć stawiania Boga w podmiocie lub w dopełnieniu jakiegoś działania²⁷.

Psalmista kieruje proroczą wypowiedź JHWH „do mego pana” (לאדני)²⁸, tego sformułowania nie oddaje żadna z wersji aramejskich, tłumacze przechodzą natomiast do dalszej części hebrajskiego wersetu, czyli do polecenia JHWH skierowanego do osoby, której imię nie jest podane wprost. Zamieszczone wyżej warianty targumu, choć różnią się między sobą, wprowadzają parafrazę tekstu z dodatkowym materiałem, który prezentuje różne odczytanie tekstu hebrajskiego. W Ms 1106 osoba wypowiadająca się otrzyma władzę od Pana ze względu na studium Tory: „zasiadałem do nauki Prawa [po] Jego prawicy (אוריתא ימיניה דיתביית לאולפן)”. W ten sposób targumista oddaje słowa Boga: „Siądź po prawicy mojej”²⁹.

Odniesienia do Tory (אוריתא) są w targumach wszechobecne, ponieważ to w Torze Bóg zostawił Izraelitom swoje pouczenia³⁰. Targumy zgodne są w tym względzie z literaturą rabiniczną, w której studiowanie Tory jest najlepszym sposobem na uniknięcie grzechu. Ponadto ci, którzy oddają się studium Tory, są sownie nagradzani, szczególnie jeśli chodzi o przywódców Izraela. Tłumacz aramejski wskazuje, że bohater Psalmu za studiowanie Tory został nagrodzony władzą i zwycięstwem na wrogami, które zapewni mu JHWH, kładąc nieprzyjaciół pod jego stopami. Aramejski tłumacz nie precyzuje, kim jest ta osoba, jaki będzie charakter jej panowania, ani też kim są jej nieprzyjaciele.

Inny wariant przekładu w. 1 zawiera tłumaczenie opatrzone w tekście rękopisu nazwą *Lashon àḥēr*. Należy zauważyć, że w tym wariantcie zostało pominięte nie tylko do kogo została skierowana mowa JHWH (hebr. „dla mego pana – לאדני”), ale także wskazanie, gdzie powinna zasiąść osoba, do której mówi Bóg (tj. „po prawicy – לימיני”). Pominięcie tego wyrażenia może wiązać się z przekonaniem targumisty, że status osoby zasiadającej „po prawicy” mógł być uznany za równy statusowi osoby przy której zasiadał³¹, w tym przypadku Boga. W kontekście Dawida

²⁶ Sporadycznie, choć rzadko, przyjmuje znaczenie „nakazać”, czy też pojawia się w odniesieniu do wypowiedzi ludzi.

²⁷ M. McNamara, dz. cyt., s. 178-179.

²⁸ W BH użycie wyrażenia ידני jest ogólne i może oznaczać: „mój panie”, „książę”, „królu”. Por. Rdz 24,12; 39,8; 44,5; Wj 21,5; 1 Sm 30,13 itp. W kontekście biblijnym użycie tego wyrażenia sugeruje niezwykłość osoby obdarzonej tym tytułem za życia.

²⁹ Związek Ps 110 z Za 4 jest zupełnie jasny: w obu tekstach występuje ודן (Za 4,14; Ps 110,1), tak samo jednostka zasiada po Jego prawicy.

³⁰ Np. Tg Ps 68 mówi o nadaniu Prawa na Synaju, podkreślając przy tym unoszenie się dymu ze środka góry oraz strach ludu przed Bożą obecnością. Tg Ps 80 dotyczy „tych, którzy zasiadają w Najwyższej Radzie (i) zajmują się świadectwem Tory”. Zrewidowany Ps 110 zwraca uwagę, że Bóg uczynił Dawida królem, bo ten „przesiadywał nad nauką Tory”: będzie rządził „domem Izraela, który bez dobrowolnie poświęca się (zglębieniu) Tory”.

³¹ Por. 1 Krl 2,19 (Batszeba obok Salomona); 22,19 (zastępy nieba stojące po prawicy i lewicy tronu Boga Izraela) zob. też 1 Krn 6,39; 2 Krn 18,18; Ez 16,46; Za 3,1.

i Saula może to także wynikać ze skojarzenia tego wyrażenia (לימיני) z imieniem Beniamin (בנימן), wskazując na kierunek, w jakim została rozwinięta interpretacja targumiczna.

Odmienne niż w tekście hebrajskim to osoba, do której mówi JHWH, przekazuje, co go spotka, że Bóg uczyni go „władcą nad całym Izraelem” (ריבון על ישראל)³². Rozszerzenia targumiczne na temat Saula wyraźniej nawiązują do Dawida, szczególnie w kontekście śmierci Saula i przejęciu królestwa po nim, mimo że nie jest podane jego imię. Końcowa fraza na temat losu nieprzyjaciół to powrót do tekstu hebrajskiego

W odniesieniu do braku imienia Dawida T. Edwards zwraca uwagę, że *lashon ahēr* przekazuje odmienną interpretację od tej, która znajduje się przed nią. Z tego względu uważa on, że Dawid może wcale nie być postacią, o której mówi pierwszy wiersz tego psalmu³³.

W. 2.

TM: Berło mocy twojej pośle JHWH z Syjonu:
Panuj pośród twoich wrogów!

Tg: Berło mocy twojej ześle JHWH z Syjonu
i będziesz panował wśród twoich wrogów.

Psalmista opisuje tutaj realizację Bożej wypowiedzi. Wyrażenie hebrajskie „berło mocy/potęgi twojej” (hebr. מטה-עזך)³⁴ oznacza władzę, której nikt nie zdoła się oprzeć. W sformułowaniu tym użyto termin *מטה*, który ma znacznie „różga”, „laska”, tutaj oznacza „berło”³⁵. W targumie wiersz ten przetłumaczono literalnie. Warto jednak zwrócić uwagę na aramejski odpowiednik terminu „berło” (חוטרא), który, podobnie jak słowo hebrajskie, ma też znaczenie „różga”, „laska”. W Tg Ps termin *חוטרא* (חוטרא) występuje jeszcze pięć razy (Ps 2,9; 45,7 – 2 razy; 78,13.15). Z wyjątkiem Ps 78,13.15, gdzie mowa jest o ródzce Mojżesza, wszystkie pozostałe miejsca to psalmy o wydzwięku mesjanistycznym³⁶.

³² W kontekście tekstów biblijnych może to wskazywać na Dawida zob. 1 Sm 24,21; 2 Sm 24,3.21.

³³ T. Edwards, dz. cyt., s. 196-197.

³⁴ Hebr. konstrukcja w TM występuje jeszcze trzy razy, przy czym dwa razy tłumaczona jest na aramejski jako „silni władcy” – שלטונין תקיפין (Ez 19,12.14), a raz jako „król, czyniący zło” – מלך מביא-יש (Jr 48,17). Hebr. *מטה* występuje w Ps tylko jeszcze jeden raz (105,16), gdzie przetłumaczony jest jako „wsparcie”, „pomoc” – טעיד – „wsparcie”.

³⁵ Innym terminem, który również oznacza „berło”, jest *טבש*, oba te słowa występują w dwóch psalmach zaliczanych do psalmów mesjańskich (Ps 2,9 i 45,7).

³⁶ T. Edwards (dz. cyt., 202) zwraca uwagę, że Ps 110,2 wykorzystuje *Genesis Rabba* 85,18. R. Hunia wychodzi z założenia, że Ps 110,2, a zwłaszcza zwrot *מטה עזך*, znane są jako teksty mówiące o Mesjaszu. Ps 110,2 funkcjonuje w nim tak samo jak Lb 15,38, gdzie autor zakłada, że jego czytelnicy będą wiedzieć, że wiersz ten ma związek z Sanhedrynem.

W. 3.

TM: „Lud twój dobrowolnie się ofiaruje w dniu Twojej potęgi,
w blasku świętości, z łona jutrzeńki jak rosę zrodziłem Cię³⁷.”

Tg: Twój lud domu Izraela, który dobrowolnie oddaje się Prawu,
w dniu, kiedy przystąpisz do walki przyłączysz się do niego;
w blasku świętości współczucie Boga pospieszy do ciebie niczym opad rosy;
twoje pokolenia mieszkać będą bezpiecznie.

Tekst hebrajski przekazuje metaforyczne obrazy, które można odczytywać jako połączoną wypowiedź autora oraz samego Boga. Tekst tego wersetu nie jest dobrze zachowany³⁸. W zaproponowanym tłumaczeniu psalmu pierwsza część ukazuje władcę otoczonego swoim ludem, który ofiarnie przy Nim stanął w dniu Jego potęgi, czy też jak inni odczytują wyprawy wojennej. Kolejny obraz przedstawia metaforyczny obraz, który porównuje władcę do rosy, ukazując tajemniczy związek, jaki zachodzi między nim a władcą.

Podobnie jak w innych miejscach, targumiści starali się objaśnić metaforyczne obrazy, które w przekładzie zostają zamienione i objaśnione zgodnie z obowiązującą interpretacją. W pierwszej części wersetu targum dopowiada, że chodzi o lud „domu Izraela, który dobrowolnie/ofiarnie oddaje się Prawu”. Na znaczenie studiowania Prawa targumista wskazywał już w w.1, uznając je za właściwą postawę Izraela. Natomiast enigmatyczny obraz „łona jutrzeńki” (מרחם משהר) połączony ze zwrotem „jak rosę Cię zrodziłem” (לך טל ילדתיך) targumista tłumaczy jako blask świętości, który jest zapowiedzią objawienia łaskawości Boga: „w blasku świętości współczucie Boga pospieszy do ciebie niczym opad rosy”. Hebrajski termin „łono” (רחם) targumista odczytuje w liczbie mnogiej, to jest „łaskawości Boga” (רחמין דאלהא), natomiast termin „jutrzeńka” (משחר) zastępuje czasownikiem (יסתרהבון)³⁹ od סרהב, który oznacza „spieszyć się”⁴⁰, a zatem współczucie Boga nastąpi tak szybko jak opad rosy. Zwrot „zrodziłem cię” (ילדתיך) tłumacz aramejski interpretuje jako „pokolenia twoje” (תולדתך), dodając obietnicę ich bezpiecznego mieszkania.

W. 4.

TM: JHWH przysięgał i nie będzie żałował:
Tyś kapłanem na wieki na podobieństwo Melchizedeka.

³⁷ Por. polskie tłumaczenia: „Przy Tobie panowanie w dniu Twej potęgi, w świętych szatach [będziesz]. Z łona jutrzeńki jak rosę Cię zrodziłem” (BT) „Twe panowanie na górach świętych od dnia Twych narodzin od łona od zarania Twej młodości, która jest jak rosa” (BPZ); „Tobie dana jest władza w dniu twej potęgi we wspaniałej świątyni. Z łona przed jutrzeńką zrodziłem cię jak rosę” (BSP).

³⁸ Zob. np. noty do tekstu: L. C. Allen, dz. cyt., s. 110.

³⁹ Forma w l.mn. odpowiednio do „łaskawości”.

⁴⁰ M. Jastrow, dz. cyt., 1023.

Tg: JHWH przysięgał⁴¹ i tego nie odwoła:
Przeznaczony jesteś na księcia przyszłego świata ze względu na zasługę,
ponieważ byłeś królem sprawiedliwym”.

Psalmista przekazuje tu wypowiedź JHWH mającą rangę przysięgi. Król, jako niezwykły wojownik, będzie też z woli Boga kapłanem (כהן) na wieki (לעולם). Bóg obdarzył go godnością i władzą rządzenia oraz władzą kapłańską na wzór króla i kapłana Melchizedeka (Rdz 14,18).

W pierwszej frazie targumista hebrajski rdzeń נחם – „żałować” zmienia na bardziej odpowiedni w kontekście mówieniu o Bogu „i nie odwoła” (ולא יתור). Aramejscy tłumacze unikają zarówno antropomorfizmów, jak i antropopatyzmów w mówieniu w odniesieniu do JHWH.

Następna fraza: „Tyś kapłanem na wieki na podobieństwo Melchizedeka” nabrała w chrześcijaństwie charakteru mesjańskiego, odegrała istotną rolę w chrześcijańskiej tradycji: jako często cytowana i rozumiana w sensie mesjańskim. Targumista ukazuje w niej interpretację losów władcy. Hebrajski termin „kapłan” (כהן) targumista tłumaczy jako „książę” (רבא), który ze względu na swoje zasługi otrzyma władzę w przyszłym świecie (לרבא לעלמא) ze względu na zasługę (בגין זכותא). W targumach jest mowa o zasługach przodków, dzięki nim osoby prawe (np. Abraham, Mojżesz, Aaron) zostają usprawiedliwione i otrzymają nagrodę w przyszłym świecie. Termin ten został użyty również jako określenie „sprawiedliwy król” (מלך זכא), które zastępuje imię Melchizedek (מלכ־צדק) pominięte w targumie.

W. 5.

TM: Pan po twojej prawicy
w dniu gniewu swego zmiażdży królów”.

Tg: Szechina JHWH po twojej prawicy,
w dzień swego gniewu porazi królów.

W psalmie został użyty rzeczownik Pan (אני), to on stoi po twojej prawicy, w ten sposób zapewnia zwycięstwo królowi, który w dniu gniewu zmiażdży wrogich władców. W targumie w miejsce rzeczownika Pan użyty jest tetragrammaton imienia Bożego, poprzedza on określenie *Szechina* i odnosi się do „obecności JHWH (שכינתא דיהוה)⁴². W targumach ten termin jest powszechnie obecny, zwłaszcza w przekładach wierszy biblijnych wzmiankujących o obecności Boga na ziemi, czy też pośród ludzi⁴³. Podobnie jak *Memra*, *Szekina* często zostaje użyta, aby nie odnosić kontekstu bezpośrednio do Boga, tak jak ma to miejsce w tekście hebr., gdzie jest mowa o tym, że PAN jest „po prawicy” króla. Psalm przedstawia moc

⁴¹ Ms Ƴ110 dodaje „przez swoje Memra”.

⁴² Od rdzenia שכך, który oznacza „mieszkać”, „przebywać”.

⁴³ Zob. np. przekłady Targumu Jonatana do Joz 22,31; 1 Sm 26,19; Iz 66,1; Jr 3,17; Ez 43,7; Oz 9,3.

gniewu króla w taki sposób, w jaki inni autorzy biblijni przypisują go gniewowi JHWH⁴⁴. Warto zauważyć, że również Ps 2,5.7 mówi o gniewie JHWH. Jednak Ps 110 silniej podkreśla wyjątkową pozycję władcy.

W. 6.

TM: Będzie sędził narody, napelni trupami, roztrzaska głowy⁴⁵ na ziemi szerokiej.

Tg: Został ustanowiony sędzią nad narodami;
ziemię napelnił ciałami złych, którzy zostali zabici;
roztrzaska głowy królów nad ziemią, bardzo wielu.

Te słowa psalmisty są różnie interpretowane. Sędzią może być Bóg lub Mesjasz, który posiada władzę sądzenia narodów. Sąd będzie dotyczył wszystkich i będzie niezwykle surowy. Targum interpretuje te słowa, wskazując wyraźnie, że chodzi o kogoś, kto „został ustanowiony sędzią (אתמנא לדיין) nad narodami”⁴⁶. Tłumacz aramejski dodaje też, że ziemia była „pełna ciał złych, którzy zostali zabici” (גושמי רשיען קטילין). Dodatek ten podaje konkretnie, kto poniesie karę; to złoczyńcy, czyli grzesznicy zostaną ukarani śmiercią. Natomiast dodatki w ostatnim fragmencie precyzują przekaz tekstu hebrajskiego. Zostaje użyta liczba mnoga, kiedy jest mowa o „głowach królów” (רישי מלכיא), ponadto przekaz ten zostaje zharmonizowany z w. 5, gdzie jest mowa o królach. Warto zwrócić też uwagę na to, że dwuznaczny hebrajski termin רבה – „szeroka”, który w tekście hebrajskim określa ziemię, w targumie zostaje odczytany jako „bardzo wielu” (סגיעין לחדא).

W. 7.

TM: Ze strumienia po drodze będzie pił,
dlatego podniesie głowę.

Tg: Z ust proroka otrzymał po drodze pouczenie,
Dzięki temu głowę podniesie.

W psalmie ukazano metaforyczny obraz, który można odczytać w ten sposób, że przedstawia kogoś, kto pijąc wodę, zostaje się wywyższony⁴⁷. Tego rodzaju

⁴⁴ Por. Iz 2,12; So 1,7; Am 5,8.

⁴⁵ W BH rzeczownik w liczbie pojedynczej „głowę” (ראש).

⁴⁶ T. Edwards (dz. cyt., s. 197) proponuje tu zamienić z מתמנא את na מנא את, dzięki czemu wiersze te można odczytać jako odnoszące się do człowieka, do którego Pan przemawia - w ten sposób jednostka ta pełni rolę mesjanistyczną. Poprawka ta nie rozwiązuje problemu, bo w dalszej części tekst napisany jest w 3. osobie, mimo to pozostaje jako pewna możliwość, której z góry nie można wykluczyć – w przeciwnym razie ww. 6-7 można by odczytać jako odnoszące się do jednostki z w. 5, jednak taki układ dokonuje istotnego wyłomu w logicznym rozwoju Ps.

⁴⁷ Strumień, czy też potok niektórzy egzegeci odnoszą do Gichon, z którym wiąże się ryt przed ceremonią intronizacji (por. 1 Krl 1,38), co mogło oznaczać otrzymanie Bożej pomocy przy pełnieniu królewskiej roli zob. L. C. Allen, dz. cyt., s. 118. Inni wskazują na strumienie wody jako źródło życia, które daje wywyższenie.

metafory, które są dość enigmatyczne, często są zmieniane za pomocą odpowiedniego czytelnego i zrozumiałego sformułowania. W tym wypadku „z potoku/strumienia” (מנהל) zostało odczytane jako „z ust proroków” (מפום נבייא), a jako uzupełnienie tych słów targumista podaje, że chodzi o „pouczenie”, czy też, tak jak to ma miejsce w w. 1, „naukę” (אולפן), którą miał zgłębiać bohater psalmu.

3. Charakterystyka interpretacji Tg Ps 110

Na podstawie przedstawionego powyżej przekładu Tg Ps 110 i jego analizy można stwierdzić, że tekst aramejski różni się od tekstu hebrajskiego. Najbogatsze rozszerzenie materiału znajduje się w w. 1, który dodatkowo ma jeszcze kilka wariantów. W wersji aramejskiej psalmu targumista wprowadził charakterystyczne dla targumów terminy, takie jak *Memra* (w. 1), *Szechina* (w. 5). W targumie jest obecna również interpretacja tekstu hebrajskiego (w. 4 i 7). Warto też zauważyć, że nawet w w. 2 i 6, które oddają tekst hebrajski, zostały wprowadzone pewne zmiany. W w. 2 można odnaleźć ślad interpretacji, natomiast w w. 6 targumista precyzyjniej dobiera słowa, harmonizując je z wcześniejszym przekazem.

Analiza aramejskiego przekładu wykazała, że Psalm nigdzie nie odpowiada na pytanie, kim jest bohater Psalmu. Nawet w. 1, który szerzej niż tekst hebrajski charakteryzuje tę postać, nie podaje imienia żadnej konkretnej osoby.

Interpretacje żydowskie kojarzą ten psalm z Abrahamem albo w związku z Rdz 14 i błogosławieństwem Melchizedeka⁴⁸, albo też w odniesieniu do Rdz 18, kiedy to Bóg odwiedza Abrahama, jak ten siedzi u wejścia do swego namiotu⁴⁹.

Natomiast związek tego psalmu z Dawidem pojawia się właśnie tylko w targumie *Lashon aher* oraz w *Midrash Tehillim* i kilku komentarzach średniowiecznych (np. Dawid Kimchi), w których autorzy sami twierdzą, że podają „bezpośrednie znaczenie” tekstu. T. Edwards uważa, że może to świadczyć, że ta tradycja była mniejszościowa i/lub późna⁵⁰.

W świetle dotychczasowych rozważań uzasadniona wydaje się możliwość, że w niektórych elementach Tg Ps 110 rzeczywiście wykazuje pozostałości śladów interpretacji mesjanistycznej. Ponadto w zachowanych rękopisach tego targumu można wskazać dwie interpretacje Ps 110, mianowicie mesjanistyczną i historyczną z ukierunkowaniem na przeszłość.

⁴⁸ Na temat interpretacji postaci Melchizedeka w tekstach żydowskich okresu międzytestamentalnego z kręgu hellenistycznego (np. Filon z Aleksandrii), także Flawiusz; interpretacji eschatologicznej w Qumran (11Q Melch) oraz tradycji targumicznej (Tg O do Rdz 14), czy też midraszu (GenR 55,6) zob. A. Tronina, dz. cyt., 91-92.

⁴⁹ Szerzej na temat identyfikacji Abrahama w źródłach rabinicznych zob. G. Bodendorfer, *Abraham zur Rechten Gottes. Der Ps 110 in der rabbinischen Tradition*, „Evangelische Theologie” 59/4 (1999), s. 252-267.

⁵⁰ T. Edwards, dz. cyt., 199.

Zakończenie

Podsumowując interpretację Tg Ps 110, warto zauważyć, że wprowadzone przez targumistę zmiany w ww. 1.3.4. to dobrze znane teksty dowodowe, wykrzyśtywane w NT i literaturze wczesnochrześcijańskiej. To właśnie Ps 110 jest najczęściej cytowanym psalmem w Nowym Testamencie. Nie wchodząc w szczegóły dotyczące jego wykorzystania w tekstach NT, warto podkreślić, że ukazują one debatę na temat tożsamości Mesjasza z I wieku. Na przykład wtedy, kiedy Jezus pyta faryzeuszy, czym synem jest ich zdaniem Mesjasz. A kiedy odpowiadają, że synem Dawida, Jezus opiera swoją argumentację na słowach z Ps 110,1: „Jakżeż więc Dawid natchniony przez Ducha może nazywać Go Panem, gdy mówi: „Rzekł Pan do Pana mego: Siądź po prawicy mojej, aż położę Twoich nieprzyjaciół pod stopy Twoje”.

Jeśli więc Dawid nazywa Go Panem, to jak może być *tylko* jego synem? (Mt 22,41-45)⁵¹. Wynika z tego, że uznanie przez faryzeuszy Dawida za autora psalmów potwierdza interpretację historyzującą. Jednak u podstaw pytania i odpowiedzi Jezusa leżało założenie, że Ps 110,1 odnosi się do Mesjasza, a ze strony faryzeuszy nie słyhać o sprzeciwie wobec takiego twierdzenia. Dla chrześcijan sprawa została rozstrzygnięta, ponieważ uznali oni Ps 110 za świadectwo odnoszące się do Jezusa jako wyczekiwanego Mesjasza. Psalm ten był wykorzystywany przez pierwszych chrześcijan do umocnienia wiary w to, że życie, śmierć i zmartwychwstanie Jezusa były i są ostatecznym przejawem suwerenności Boga w świecie. A zatem to Jezus jest tym, do którego Bóg mówi: „Usiądź po Mojej prawicy”⁵². Chrześcijanie nadal czynią tę afirmację za każdym razem, gdy odmawiają apostołskie *Credo*: „Wierzę... w Jezusa Chrystusa..., który... siedzi po prawicy Boga”.

Można przypuszczać, że opuszczenie tych aspektów, które były istotne dla autorów Nowego Testamentu i Ojców Kościoła, wskazuje, że aramejskie tłumaczenie powstało jako przeciwwaga do tych pierwszych.

W świetle przedstawionej analizy można przyjąć, że pod pewnymi względami Tg Ps 110 rzeczywiście wykazuje elementy interpretacji mesjanistycznej; zawiera jednak również późniejszą interpretację, mającą cechy egzegezy polemicznej, o charakterze antychrześcijańskim. Jednak niemożność prześledzenia historii redakcji targumu i dotarcia do jego tekstu oryginalnego stanowi istotną przeszkodę w wykorzystaniu go w badaniach nad Nowym Testamentem.

⁵¹ Por. Mk 12,35-37; Łk 20,41-44.

⁵² Zob. Mt 26,64; Mk 14,62; Łk 22,69; Dz 2,34-35; 7,55-56; Rz 8,34; Ef 1,20; Kol 3,1; Hbr 1,3.13; 8,1; 10,12; 1 P 3,22.

Bibliografia:

- Alexander, P.S., *Jewish Aramaic Translation of Hebrew Scripture*, w: *Mikra: Text, Translation, Reading and Interpretation, Judaism and Early Christianity (Compendia Rerum Judaicarum Ad Novum Testamentum, 2/1)*, red. M.J. Mulder, Assen – Maastricht 1988, s. 217-253.
- Allen, L.C. *Psalms 101–150 (Revised)* (Word Biblical Commentary; 21), Dallas 2002.
- Bernstein, M., *Translation Technique in the Targum to Psalms. Two Test Cases: Psalms 2 and 137*, w: *Society of Biblical Literature: 1994 Seminar Papers*, red. E.H. Lovering, Atlanta 1994, s. 326-345.
- Bodendorfer, G., *Abraham zur Rechten Gottes. Der Ps 110 in der rabbinischen Tradition*, „Evangelische Theologie“ 59/4 (1999), s. 252-267.
- Cook, E.M., *Covenantal Nomism in the Psalms Targum*, w: *The Concept of the Covenant in the Second Temple Period* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism; 71), red. S.E. Porter – J.C.R. de Roo, Leiden 2003, s. 203-222.
- Dahood, M., *Psalms III: 101–150: Introduction, translation, and notes with an Appendix: The Grammar of the Psalter* (Anchor Yale Bible; 17A), New Haven – London 2008.
- DeClaissé-Walford, N., *Book Five of the Psalter: Psalms 107–150*, w: *The Book of Psalms*, (The New International Commentary on the Old Testament), red. E.J. Young – R.K. Harrison – R.L. Hubbard Jr., Grand Rapids – Cambridge 2014.
- Díez Merino, L., *Targum de Salmos: Edición Principe del Ms. Villa-Amil n. 5 de Alfonso de Zamora* (Bibliotheca Hispanica Biblica; 6), Madrid 1982.
- Edwards, T., *Exegesis in the Targum of Psalms*, (Gorgias Dissertations; 28, Biblical Studies; 1) Piscataway Township 2007.
- Filipiak, M., *Ps 110 – Mesjasz: król, kapłan, zwycięzca*, w: *Mesjasz w biblijnej historii zbawienia*, red. S. Łach, Lublin 1975, s. 225-256.
- Flesher, P.V.M. – Chilton, B., *The Targums: A Critical Introduction*, Waco 2011.
- Jastrow, M., *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, t. 1-2, London 1903 (repr.)
- Krawczyk, R., *Psalms 110: intronizacja króla-kapłana*, „Studia Warمیńskie” 44-45 (2007/2008), s. 7-15.
- Łach, S., *Księga Psalmów. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, ekskursy* (Pismo Święte Starego Testamentu; 7/2), Poznań 1990.
- McNamara, M., *Interpretation in the Targumim*, w: *A History of Biblical Interpretation. The Ancient Period*, t. 1, red. A. J. Hauser, D. F. Watson, Grand Rapids, Cambridge 2003, s. 167-197.
- Stec, D.M., *The Targum of Psalms. Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes*, (The Aramaic Bible; 16) red. K. Cathcart – M. Maher – M. McNamara, Collegeville 2004.
- Strus, A., *Śpiewajcie nam pieśń nową (Księga Psalmów)*, w: *Pieśni Izraela* (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych; 7), red. J. Frankowski, Warszawa 1988, s. 11-82.
- The Targum from the Files of the Comprehensive Aramaic Lexicon Project*, Hebrew Union College, red. S. Kaufmana, Cincinnati (www.cal.huc.edu); wyd. el.: *Libronix Digital Library System Edition of the Targumim*, Logos Bible Software 2005.
- Tronina, A., *Ps 110,4 w interpretacji międzytestamentalnej*, „Collectanea Theologica” 63/3 (1993), s. 89-95.
- Tułodziecki, T., *Psalms 110 jako przykład teologii kapłaństwa w Psalterzu*, „Verbum Vitae” 12 (2007), 33-36.
- Waltke, B.K. – Houston, J.M. – Moore, E., *The Psalms as Christian Worship: A Historical Commentary*, Grand Rapids – Cambridge 2010.
- Wróbel, M., *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej* (Biblia Aramejska), Lublin, 2017.
https://www.sefaria.org/Midrash_Tehillim?lang=bi [12.09.2020].